

boomed migration flows were increasingly large-scale and complex with traditional local rural immigration complemented by longer distance, better-off movement from other Belgian cities and from abroad – including France and later the Netherlands and Belgium. During this period newcomers came to dominate the new sectors of the economy either as casual workers in the port or as entrepreneurs. Thus the post-Napoleonic influx of foreign businessmen and merchants laid the foundations for some of the port's leading trading companies. Newcomers – mostly young, single individuals – found it easy to integrate through family or occupational networks (regional connections less important): and there was reduced outmigration. However, in the 1840s rising rural distress in Belgium often spawned family and older age mobility which swamped the reception mechanisms and provoked a terrible crisis of unemployment, poverty, housing shortages and immiseration, so brilliantly described some years ago by Catharina Lis. For the early nineteenth century Winter's study carefully delineates – often through case histories – the different mobility profiles of the main categories of immigrants.

There is much then to admire in this book which is clearly presented, heavily documented, and rigorously argued, often with useful comparative evidence. Personally, I would quibble at Winter's criticism of the concepts of *subsistence* and *betterment* migrants (which I proposed in 1972). It was never intended that they should be seen as exclusive categories, and the idea did at least make some attempt to link migration flows to integration processes on the lines Winter herself pursues so effectively in this volume. I would also have liked her to discuss rather more the new processes of integration mechanism emerging from the eighteenth century. There are good accounts of the family, occupations and lodging houses, but more could have been said about public drinking houses, new commercial labour exchanges, voluntary associations such as the freemasons and mutual aid clubs, the Church and philanthropic organisations.

If there had been space, the theme of competing migration fields raised for the late eighteenth century could have been followed up in the early nineteenth century: was Antwerp's gain, Gent's loss? Nonetheless, this is a major study which all European urban historians as well as migration specialists, will need to read and ponder.

PETER CLARK,
UNIVERSITY OF HELSINKI

Veltman-van den Bos, Ans J., Vet, Jan de, **Par Amitié. De Vriendenrol van Petronella Moens** (Nijmegen: Vantilt, 2009, 479 blz., ISBN 978 94 6004 014 6).

Alba amicorum, vriendenboeken, zijn vaak rijke bronnen voor netwerkonderzoek, zeker als de bezitter zelf belang hechtte aan het verzamelen van inscripties van vrienden, bekenden en familie. De schrijfster Petronella Moens (1762-1843), een van de boegbeelden van de late Nederlandse Verlichting, was zo'n fanatiek verzamelaarster van gedenktentjes van contacten. Bekend was althans dat ze een album bijhield, getiteld *Vriendenrol*. In 1989 dook dit manuscript op in een archief van de familie Moens. Het was in zeer goede staat en werd via de Stichting Petronella Moens ter beschikking gesteld aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, die het in facsimile op haar website publiceerde (zie: <http://www.petronella-moens.nl/vriendenrol.htm>). Intussen maakten twee Moens-deskundigen, Ans J. Veltman-van den Bos en Jan de Vet, studie van de tekst en zijn context, onder meer met steun van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Het resultaat is een zorgvuldig getranscribeerde en becommentarieerde uitgave van de vriendenlijst, met als titel zijn motto, *Par Amitié*.

Moens' album omspannt maar liefst 54 jaar, van 1786 tot 1840, en geeft daardoor een goede indruk van haar voornaamste drijfveer: geduldig voortbouwen aan een zo groot mogelijk netwerk. De in-

scriptoren betuigden haar steevast hun persoonlijk respect, wat weer in dienst stond van bevestiging van haar positie van gehandicapte (ze was zeer slechtziend) en ongehuwde maar niettemin krachtadig zelfstandige auteur met een boodschap voor het vaderland. Die boodschap werd vooral door de idealen van de Maatschappij voor Nut van 't Algemeen gedragen; Moens kwam uit die kringen en droeg de algemene ontwikkeling van de gehele Nederlandse bevolking een zeer warm hart toe. Daarnaast deed ze ook in *politicis* van zich horen, met name tijdens het laatste decennium van de achttiende eeuw.

Het album maakt zichtbaar welke relaties de bezitster zo graag bevestigd wilde zien. De twee editoren komen tot de aannemelijke conclusie dat de 165 bijdragen (106 van een man, 55 van een vrouw, vier van onbekende hand) tot stand kwamen op basis van het principe 'voor wat hoort wat' (44): Moens schreef – meestal via haar secretaresse, een enkele maal in haar eigen spijkerachtige schrift – een gedicht of een briefje voor iemand en gaf daarbij het album, met het verzoek om een tekst. Ze 'plaatste' dus 'zoiets als een bestelling' (78). Onbekend is wie weigerde, maar wel responderden vriendinnen (zoals haar *partner in writing* van het vroege uur, Adriana van Overstraten) en families, predikanten en leraren, personen uit de literaire wereld (bijvoorbeeld Wolff en Deken, Tollens, Bilderdijk en Mastenbroek) en uit andere maatschappelijke milieus, zoals politici, juristen, bestuurders en notarissen.

Moens koos dus tamelijk breed – kennelijk kien op elke bruikbare intermediair of autoriteit en in elk geval op waarborg tegen eigen isolement. Of de belangenbehartiging ook concreet aantoonbaar is en of ze wederzijds was, is moeilijker te zeggen omdat het begrip vriendschap dat alom in de uitgelokte reacties uitgedragen wordt een veelzijdig fenomeen is. Nu eens lijken de bijdragen op een zakelijk contact te duiden, dan weer op belangeloze sympathie en dienstverlening. De editoren proberen steeds de omstandigheden in kwestie te achterhalen, maar zelden is het mogelijk precies de

vinger op de situatie te leggen en constatering als het meeliften op Moens' roem (door David Schindler, medegenootschapslid van *Studium Scientiarum Genitrix*, 83-84) of de hoop op eeuwige vriendschap na de dood (bij Anna Maria Moens, geen familie, 128-130) laat het materiaal zelden toe.

De uitgave is rijk gedocumenteerd. Het eerste hoofdstuk schetst panoramisch de status quo van het Moens-onderzoek in het algemeen en van haar *Vriendenrol* en vervolgens van de humanistische achtergrond van de *alba amicorum*-traditie. *Par Amitié* blijkt behoorlijk uniek, omdat Moens zich niet beperkt tot een of enkele bepaalde groepen contribuanten, maar die overal vandaan haalt. Dit overvloedige naast-elkaar-bestaan is voor Moens-kenners vertrouwd: diversiteit van genre en onderwerp kenmerkt haar hele oeuvre. De editoren delen de inscriptoren in in de hierboven genoemde categorieën. Dit op instigatie van Moens zelf, die haar bestellingen niet chronologisch maar in groepen liet noteren en de contribuanten dus hun plaats gaf. Vanaf het tweede hoofdstuk concentreren de editoren zich op afzonderlijke thema's. Ze bespreken het fenomeen vriendschap als West-Europees cultureel verschijnsel. Daarbij wordt breed rondom Moens gecirkeld, bijvoorbeeld naar de klassieke Oudheid en de Nederlandse en Duitse Verlichting. Daarna volgen Moens' slechtziendheid als motief in de *Vriendenrol* en een beschouwing over de diversiteit in stijl en niveau van de versvormen in de bundel.

De aanpak resulteert – zoals de editoren ook aangeven – onvermijdelijk in overlap tussen de hoofdstukken, omdat steeds Moens en de inscriptoren het convergerende punt zijn. Maar de zorgvuldigheid waarmee Veltman-Van den Bos en De Vet te werk zijn gegaan, maakt dat goed. Ze betalen Moens met gelijke munt terug voor haar inspanningen. Dat doet ook uitgever Vantilt met de haar scherpe afbeeldingen van het handschrift. Menig poëziealbum was een slechter lot beschoren.

Franke, Viktoria, **Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837**

(Dissertatie Nijmegen 2009; Amsterdam, Utrecht: APA-Holland University Press, 2009, xiii + 302 blz., ISBN 978 90 302 1276 8).

Deze Nijmeegse dissertatie behoort tot een project uit 2003 over de culturele invloed van de Duitstalige landen op Nederland tussen 1750 en 1840. De actualiteit blijkt onder meer uit de bundel congresbijdragen *Niederländisch-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830* (2009). De deelnemende universiteiten aan het project zijn Nijmegen en Groningen. Het proefschrift behandelt de invloed van 'Duitse' ideeën aan de hand van drie algemene culturele tijdschriften: de *Nederlandsche bibliotheek* (1774-1811), de *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* (1805-1810) en de *Recensent, ook der Recensenten* (1806-1840). De publicatie van het eerste tijdschrift vormt het begin en 1837, het jaar dat *De Gids* het levenslicht zag, de einddatum. Deze tijdschriften vertegenwoordigen een belangrijk stadium in de ontwikkeling van een Nederlandstalige 'communicatieruimte', welk proces na 1750 van start ging en rond 1840 voltooid was. Het geboortjaar van *De Gids*, 'dat zich tegen de (erfenis van de) Verlichting verzette', markeert daarom 'het einde van de Verlichting'. Bovendien kwam na 1820 in ons land een natiebefes tot ontwikkeling dat het verschil met Duitsland accentueerde en tot een scheiding van de cultuurgebieden zou hebben geleid. Het laatste lijkt me overigens een slecht argument om bij 1837 een cesuur te leggen, want in de jaren veertig zien we juist de weliswaar korte maar zeer heftige doorbraak van het Duitse idealisme van Schelling en Krause (1781-1832), dat eerder in de eeuw in ons land nauwelijks enthousiasme had weten op te wekken en waarmee meer dan ooit voor wijsgeren hier ten lande Duitse filosofie de inspiratiebron werd. De idealistische beweging vond zijn hoogtepunt in de geruchtmakende inaugurele rede *De wijsbegeerte den mensch met zichzelf verzoenende* (1846) van Opzoomer,

die nadrukkelijk aansluiting zocht bij de Duitse nakantiaanse wijsbegeerte.

De selectie van deze tijdschriften motiveert Franke door hun richting: terwijl de eerste dicht bij de gereformeerde (hervormde) kerk stond, waren de laatste twee 'meer vrijzinnig' georiënteerd. Zij stonden tegenover elkaar in het debat over de inrichting van de 'openbaarheid' (in de zin van de *Strukturwandel der Öffentlichkeit*), die naar de mening van de schrijfster kenmerkend is voor de Verlichting. Hiermee is de vraag naar de invloed van de Duitse ideeën verbonden met die naar de aard van de (Nederlandse) Verlichting. Deze koppeling overtuigt vooral in het eerste hoofdstuk.

Het boek bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk schetst Franke het ontstaan van de kritische recensie, die in de plaats kwam van de vroegere samenvattingen in de tijdschriften. Zo'n recensie moest het debat aanzwengelen doordat de recensent duidelijk zijn mening gaf en zo de lezer tot een eigen oordeel dwong. Deze ontwikkeling vond ook in Duitsland plaats en was gestimuleerd door de kritische wijsbegeerte van Kant met zijn verlichtingsbegrip als mondigheid en autonomie van denken. Bij de popularisering van Kants denken speelde de *Allgemeine Literatur-Zeitung* een belangrijke rol. Haar zendingssijver hield geen halt bij de grenzen van de Duitse landen, maar men probeerde de Verlichting ook naar de Lage Landen te exporteren. De rol van middelaar werd veelal vervuld door Lutherse predikanten met name die in Amsterdam.

Het tweede hoofdstuk gaat over de 'neologie'. Dit begrip werd rond 1800 meestal in ongunstige zin gebruikt voor de theologen en predikanten die te ver zouden gaan met de kritiek op de orthodoxie en de in principe noodzakelijke vernieuwing van de theologie in de zin van de Verlichting. Het pejoratieve karakter had tot gevolg dat niemand zich neoloog noemde. Terecht schrijft Franke dat neologie een diffuus begrip is, maar ze maakt de zaak niet helderder door ook de moderne betekenis te behandelen: 'de periode tussen 1740 en 1780 in de theologiegeschiedenis'. In navolging van Joris van